

Володимир ПАНЧЕНКО**ВАСИЛЬ ГРОССМАН і «біси»**

*Опозиція «свобода – неволя»
в повісті В. Гроссмана «Все тече»*

Повістю «Все тече» Василь Гроссман завершував свій епос про велику війну і про долі людські в обставинах тоталітаризму радянського зразка. Потрібно було договорити несказане в романах «За правое дело» та «Жизнь и судьба». Для цього Гроссману знадобилося сто сторінок тексту, які відібрали в нього цілих вісім років праці – від 1955-го до 1963-го, власне – до того часу, коли й саме життя письменника наблизилося до завершення. Розраховувати на публікацію автору не доводилося, і ця обставина робила його цілком незалежним від внутрішнього редактора. «Кривавий Торквемада» помер; тривала крихка пора хрущовської відлиги, яка могла швидко закінчитися, оскільки мертво має звичку хапати за ноги живих. Василь Гроссман мав викричатися, апелюючи вже не так до сучасників, як до нащадків. Переживши час Великого Терору, він, як і мільйони співвітчизників, хотів збагнути те, що сталося, осмислити саму природу, генезу тоталітаризму, не приховуючи від себе нічого, докопуючись до самого дна правди.

Свою повість він писав як апологію свободи, сповнену туги, заклинань і віри в те, що свобода – безсмертна. Про це не раз міркує його протагоніст Іван Григорович, проте голос героя часто перебивається й «прямою мовою», голосом автора: «Свобода человека превыше всего; в мире нет цели, ради которой можно принести в жертву свободу человека» (с.59). Звичайно, в цих словах чується Федір Достоєвський з його максимою щодо ціни дитячої «сльозинки», і таке відлуння, як на мене, вельми симптоматичне. Власне, повість «Все тече» виразно ділиться на дві складові – сюжетно-подієву частину, і публіцистично-філософську, яка досить умовно «прив'язана» до роздумів центрального героя, яким є вчорашній гулагівець Іван Григорович. Саме тут, в останніх розділах, В.Гроссман

вийшов на головні свої узагальнення щодо свободи й неволі, висловивши їх «напряму», можливо, маючи за приклад знамениті історіософські відступи в епопеї Л.Толстого «Війна і мир».

І все ж, перед нами не трактат, а художній твір. Нервово-імпульсивний, він часом схожий на новелістичну мозаїку. В кожному разі, розділи про історію Маші Любимової, про долю «табірних жінок» загалом, про типи Іуд-донощиків, про голодомор в Україні виглядають як вставні «корпускули», Кристал твору таким чином прирощується ще кількома – і то вельми суттєвими – гранями.

А в епіцентрі морального конфлікту автор звів науковця Миколу Андрійовича й Івана Григоровича, який теж став би вченим, якби не ГУЛАГ, – двоюрідних братів, у кожного з яких свої стосунки зі свободою. У схожих обставинах кожен пішов своєю дорогою, щоб, зрештою, через тридцять років розлуки постати один перед одним, а водночас – перед судом власної совісті. Історія Миколи Андрійовича – це історія конформного вибору: В.Гроссмана в даному разі цікавить «звичайна людина» в її інтелігентській версії. Не негідник і не дурень; науковець середньої руки (радше навіть функціонер від науки); людина, здатна до моральних самооцінок (хоч і припізнілих), Микола Андрійович тепер, коли Сталіна вже немає, приходиться до висновку, що все його життя було «великим послушанием», втечею від себе, намаганням балансувати на тій небезпечній межі компромісу з совістю, часом таки й переступаючи межу, як це було у випадку з підписанням колективного листа з осудом «лікарів-убивць».

Треба віддати йому належне: тепер, чекаючи брата, Микола Андрійович готовий до чесних самооцінок і навіть до розкаяння. Він зізнається собі у власному конформізмі, в тому, що свого часу «притворився перед самим собою», що «умел делать и говорить не то, что хотелось». По суті, перед нами ситуація свідомо вибраної несвободи, злегка замаскованої самозаспокоєнням і самопереконанням у «нормальності» чи вимушеності/неминучості конформного шляху. Якщо Чехов вважав, що його життя було постійним – по краплі! – вичавлюванням із себе раба, то тоталітарна доба вимагала від людини чогось цілком протилежного: треба було так само по краплі вичавлювати зі своєї душі й свідомості свободу. Треба було під тиском тотального страху привчати себе до становища раба, перебудовуючи систему моральних координат так, щоб бодай у власних очах виглядати «благопристойно». В цьому сенсі герой Гроссмана являє собою приклад великого *самообману*, невільника,

який в обставинах жорстокої несвободи сподівається фізично вціліти, хоч якось зберігши своє моральне «Я».

І все ж, не Микола Андрійович найбільше цікавить В.Гроссмана. Ключова постать у повісті «Все тече» – гулагівець Іван Григорович, який після тридцяти років таборів повертається в те життя, від якого він був відлучений сталінським режимом. Людина, яка вистояла. Людина-парадокс, адже їй вдалося залишитися вільною всупереч неволі, навіть за колючим дротом не загубивши себе. В.Гроссман виходить з того, що «свобода – безсмертна», що саме вона, свобода, була «светом и силой лагерных душ», оскільки прагнення до свободи є незнищеним, воно складає сутність людської природи. Життя – це свобода, так само, як неволя є антижиттям.

Щодо власне концтабірного життя свого героя, то В.Гроссман його майже не показує; в цьому сенсі найбільш детально змальовано трагедію Маші Любимової, жінки, морально й фізично буквально розчавленої ГУЛАГОМ. Будні ж Івана Григоровича за колючим дротом автор фактично обійшов, отже – читачеві нелегко уявити індивідуально-конкретну історію «ламання» цієї людини, так само, як непросто осмислити феномен її стійкості, показаний у контексті табірного повсякдення. В.Гроссман демонструє *результат*, зосереджуючись не на повсякденні Івана Григоровича, а на його роздумах, аналізі того, що сталося з ним і народом, країною. Перед нами, можна сказати, індивідуальна історіософія, переломлена в людській долі.

Концтабірне повсякдення описав О.Солженіцин, і Твардовський встиг опублікувати його повість про один день Івана Денисовича в одинадцятому числі журналу «Новый мир» за 1962 рік. Гроссман же писав не про *один день*, а про *один вік, одне життя* свого Івана Григоровича.

Взагалі-то, в середині 1950-х – на початку 1960-х архіпелаг ГУЛАГ уже був певною мірою обжитий літературою, і тут я б згадав передусім українця Івана Багряного з його романами «Тигролови» (1943) та «Сад Гетсиманський» (1948-1950). О.Солженіцин приглоумшив свідомість читачів – у СРСР і за кордоном - трохи згодом.

У повісті «Все тече» є фраза про те, що тоталітарна соціалістична держава «звільнила людей від химери совісті». Проте твір В.Гроссмана переконує, що совість як внутрішній імператив, як голос морального повеління, як «незручні» запитання самому собі може вивітритися з окремо взятої душі, залишившись разом з тим неубієнною в масштабах людської спільноти як такої. Вона нагадує

про себе не тільки конформісту Миколі Андрійовичу, а й блискуче влаштованому «славному малому» Пінегіну, за чий доносом і «загримів» до сталінських таборів Іван Григорович. Тепер, через кілька десятиліть, вони випадково зустрілися на вулиці – і Пінегін готовий провалитися крізь землю; погляд Івана Григоровича, чие життя він поламав, в одну мить знецінює все, чого він так старанно домагався: «И ордена, и дачу, и власть, и силу, и красавицу жену, и удачных сыновей, изучающих ядро атома, – все, все можно отдать, лишь бы не чувствовать на себе этого взгляда».

Час совісті, сорому, почуття власної провини – багатьох він оминув, коли на очах мільйонів привідкрилася правда про ГУЛАГ, проте В.Гроссман дає нам можливість побути наодинці з тими, хто, як Пінегін, здатен на самосуд, на страшний підсумок: «вся моя жизнь одна сплошная подлость». «Воля» по-сталінськи в чомусь вельми суттєвому була моторошнішою за табірну неволю: даючи змогу вберегти тіло, вона занапашчала душу. Чи не це мав на увазі О.Довженко, коли сказав акторові Йосипу Гірняку після повернення того із несходимого сталінського Сибіру: «Невідомо, де легше. Не думайте, що нам тут з медом... Ви там бодай спали спокійно, бо вже ніхто не мав бентежити вас, а ми тут роками вдень і вночі чекали на те, що вже було поза нами» (журнал «Україна», 1989, №43).

Ось цей подвійний парадокс «невільництва на волі» і «внутрішньої свободи в таборі» дуже зримий у повісті «Все тече». Достатньо ознайомитися з мемуаристикою й епістолярієм українських правозахисників часів Брежнєва й Щербицького, щоб пересвідчитися в реальності сказаного. Іван Григорович, герой Гроссмана, так само являє феномен вільної людини в обставинах зовнішньої несвободи.

«Я не гудел, как герценовский колокол», – виправдовується перед ним Микола Андрійович. Іван же Григорович встиг виступити в аудиторії проти диктатури, висловивши свою улюблену думку про те, що «свобода есть благо, равное жизни» – і після цього його можливість як «дзвону» були перервані відрахуванням з університету і засланням (між іншим, у ту саму Семипалатинську область, де колись відбував свій строк петрашевець Достоевський!). Табори відібрали в цієї людини тридцять років, але не змогли відібрати її «душу живу». «Всю жизнь был Иван сильным», думає про нього Микола Андрійович, а сила Івана в його цільності, додамо ми. Він не зміг би прикидатися перед самим собою, і вже тут для режиму крилася

небезпека таких, як Іван. Для одних він «особый человек», для інших – «самосшедший» (вільнодумство в Росії з її традицією вікового рабства нерідко саме так і трактувалося – як «божевілля»; прикладів цілком достатньо). В.Гроссману дуже важлива невбита *думка* його протагоніста, і саме в цій площині – підсумки героя й тісно пов'язаний із ним авторський аналіз усього, що сталося зі свободою в Росії, – криється головний смисловий нерв повісті «Все тече».

Гроссман-письменник сказав чимало «заборонених слів». Одна з «незручних» тем у його повісті – казуїстика національної політики в СРСР, фактично зорієнтованої на утвердження російського шовінізму. Радянська практика в цьому сенсі мало чим відрізнялася від практики імперської Росії. Гроссман зробив акцент на тому, що йому особливо боліло, – на гримасах офіційного антисемітизму, злегка замаскованого під боротьбу з «безрідним космополітизмом» та «схилянням перед Заходом». Це ж тільки в атмосфері антиєврейського психозу міг сформуватися такий покруч, як завзятий борець з «єврейським націоналізмом» Марголін, готовий безжально відкидати будь-які перешкоди з дороги до комунізму, – навіть якщо йдеться про власну доньку (не кажучи вже про євреїв, які «тяготеют к Америке»).

І ще про «гримаси». Микола Андрійович викладає братові нові «одкровення» практиків соціалізму про те, що «национальное из области формы в нашей жизни за эти десятилетия перешло в область содержания». І тут же уточнює, що «в область содержания» увійшло не просто національне, а виключно «русское». З'явилися *російські* уранові котли, літаки, електронні машини... Зрозуміло: які там ще євреї? Для них у Східному Сибіру начебто приготували барачне місто, – а далі все мало відбутися просто, жорстоко й цинічно: «Под страшным секретом Николаю Андреевичу однажды рассказали, что врачей казнят на Красной площади, после чего по стране, видимо, прокатится волна еврейских погромов и что к этому времени приурочивается высылка евреев в тайгу и в Каракумы на строительство Туркменского канала. Эта высылка будет предпринята в защиту евреев от справедливого, но беспощадного народного гнева».

Вражачий, воістину бісівський сценарій! Держава, партія вступають в ролі провокаторів «народного» антисемітизму, щоб потім милостиво «порятувати» євреїв висилкою в тайгу і пустелі! Такий цинічно-жорсткій винахідливості міг би позаздрити й Смердяков із «Братів Карамазових» Ф.Достоевського...

І якщо далі в повісті «Все тече» (які в романі В.Гроссмана «Життя і доля») час від часу з'являтиметься аналогія між Сталіним і Гітлером, між тоталітаризмом радянського й німецького зразка, то «єврейське питання» об'єктивно виступатиме як одна з підстав для такої аналогії.

Але з поля зору Гроссмана не випала й ще одна страшна гримаса сталінського «інтернаціоналізму-гуманізму». Йому, вихідцю з України, так само зрозумілою була й українська несвобода в обставинах тоталітарного СРСР. Якщо не першим, то принаймні одним із перших у підсоветській літературі він показав жах того самого голодомору 1932–1933 років, що його Верховна Рада України недавно нарешті визнала актом геноциду. Про голод у повісті «Все тече» розповідає вдова, у якої поселився після повернення із заслання Іван Григорович. Вона – очевидець подій: як *активістку* її послали займатися колективізацією, зміцнювати колгосп. Задовго до нинішніх наших дуже політизованих дискусій про трагедію українців на початку 1930-х В.Гроссман показав природу голодомору, в основі якого була «злота Москви на Україну». Вважалося, що «частная собственность у хохла в голове хазяйка», а звідси й підозріливе ставлення до українців як таких, адже їхня приватно-власницька психологія тільки заважала «соціалістичному будівництву». На сторінках повісті «Все тече» постала моторошна правда голодомору. Мертві села, у яких не залишилося нікого, хто міг би вийти косити пшеницю. Жнива без селян: пшеницю косили червоноармійці, які жили у палатках просто в полі, оскільки заходити в мертві села їм заборонили. Переселення жителів Орловщини в Україну, де вони мають зайняти хати вимерлих селян, проте незнищений трупний запах змушує прибульців повернутися в свої домівки. Кілометрові людські черги за хлібом у Києві, – черги, в яких кожен боїться упасти і не підвестися, тому всі знесилені тримаються один за одного, і погойдуються з боку в бік, від безсилля... Навіть тепер, після оприлюднення тисяч трагічних фактів, не може не приголомшити історія Василя Трохимовича Карпенка, його дружини й маленького сина Гриші, якого батьки рятували від смерті до останньої крихти хліба, ціною власного життя, але все ж уберегти були не в силі – ні себе, ні його, невинно уб'єнного режимом, який обіцяв царство свободи...

Села, з яких комуністи вимели все до останньої зернини, *вили*, відчувши свою загибель. «Всей деревней выли, – згадує вдова, – не

разумом, не душой, а как листья от ветра шумят или солома скрипит. ... Надо камееной біть, тобі слухать елот вой и свій пайковый хлеб кушать. Бувало, выйду с пайкою в поле, и слушно: воют. Пойдешь дальше, вот-вот, кажется, стихло, пройду еще, и поять слышнее становится, – это уж соседняя деревня поет. И кажется, вся земля вместе с людьми завыла. Бога нет, кто услышит?» («Вила», до речі, й українська література часів «великого перелому», передчуваючи соціалістичний апокаліпсис, – ця тема варта окремої розвідки, для якої знайшлося б чимало матеріалу в творах М.Хвильового, М.Куліша, М.Зерова, Ю.Яновського, і ще багатьох письменників).

Запам'ятаймо слова оповідачки про «злобу Москви на Україну»: вони ключові; вони й сьогодні багато що могли б пояснити «твердолобим» ідеологічним спадкоємцям Сталіна і його партії, якби тільки ті спадкоємці хотіли щось зрозуміти.

У повісті В.Гроссмана в розповідь про голодомор 1932–1933 рр. раз у раз вплітається тема голокосту, і це була чи не найбільша несподіванка в літературі хрущовської доби. Про сталінський мор в Україні писали й задовго до Гроссмана (наприклад, Улас Самчук у повісті «Марія» чи Василь Барка, автор роману «Жовтий князь»). Але поставити поруч дві великі національні трагедії українців і євреїв випало саме йому, Василю Гроссману. Вустами своєї героїні він запропонував загальнолюдський вимір трагедії, протиставлений класовому, такому, що жорстоко класифікує людей на своїх і чужих, «списуючи» останніх як щось вороже й непотрібне. Серед «списаних» – куркулі. Виходило, що «кулаки – не люди. Вот так же, как немцы говорили: жида – не люди». Героїня Гроссмана бунтує проти сортування людей: «Неправда это! Люди! Люди они! Вот что я понимаю стала. Все люди!»

Щось дуже знайоме впізнається в цьому холодному «сортуванні» людей! Здійснюють його, каже вдова, «мутные люди», і один із літературних попередників «мутних» добре відомий. Я маю на увазі Родіона Раскольникову з його експериментуванням, суть якого якраз і полягала в тому, щоб перевірити себе: «тварь ли я дрожащая, или право имею?». Йому хотілося належати до *особливых*, до тих, хто «має право» класифікувати сортувати, відбирати життя в «неправильних» і «непотрібних». Але минуло ще цілих півстоліття після роману Достоевського «Злочин і кара», перш ніж раскольникови-більшовики розпочали свій грандіозний соціальний експеримент. Тільки горда людина Родіон Раскольников став на шлях смирення;

його сні в епілозі роману – це апокаліпсис від Федора Достоевського, який передчував, що російський нігілізм може мати страшну для всієї Росії перспективу. Гроссман, на відміну від Достоевського, який міг опиратися хіба що на власні візії й передчування, мав перед очима *результат* експерименту. Потрібно було підбити підсумки, збагнути те, що, здавалося, збагнути не під силу.

Повість «Все тече» В.Гроссман завершував уже, по суті, як трактат про свободу й неволю. Заключні сім розділів настільки важливі, що їх можна читати, маючи на увазі широкий контекст російської філософської та суспільно-політичної думки ХІХ–ХХ століть, починаючи, можливо, від відомих дискусій між «слов'янофілами» й «західниками». Мені невідомо, чи знайомий був В.Гроссман із працею М.Бердяєва «Истоки и смысл русского коммунизма» (1937), але об'єктивно у багатьох своїх міркуваннях він ішов «слідами» цього російського філософа. Здається, в повісті часом навіть виринають «цитати» з Бердяєва, особливо в тих місцях, де йдеться про особистість Леніна, а також про примат політики над економікою, характерний для держави, основи якої було закладено Леніним і яка була збудована Сталінім.

Особистість вождя революції – це той перший чинник, що його називає В.Гроссман, осмислюючи феномен соціалізму як грандіозного архіпелагу ГУЛАГ. Як і М.Бердяєв, він зупиняється на відмінностях між стилем приватного життя Леніна – і його політичною поведінкою, в якій гору брали нетерпимість, жорстокість і деспотизм. Про Леніна йдеться як про «творця революційної диктатури в Росії». Це був політик, який «у суперечці не шукав істини» – «він шукав перемоги», виявляючи при цьому «презирство до свободи» (М.Бердяєв писав також про «цинічно-байдуже ставлення до людей»). Для В.Гроссмана це найголовніше: Ленін «заради захоплення влади убив свободу».

Але в тім то й річ, що суб'єктивні чинники російського комунізму автор повісті «Все тече» розглядає в їх тісному зв'язку з російським національним характером як таким, з ходою, логікою історії російської державності. І тут починається найбільш гостра частина полеміки В.Гроссмана з тими, хто задумувався над подібними питаннями до нього. Volens-polens він вийшов на складну тему загадкової «російської душі», яка хвилювала багатьох – включно з Гоголем і Достоевським (до думок яких апелював, до слова кажучи, й М.Бердяєв). Ф.Достоевському, як відомо, належить відома

формула про «всемирную отзывчивость русских»; парадокс, однак, полягав у тому, що у практиці російської держави «всемирная отзывчивость» виявлялася всього лишень гарною обгорткою імперськості. Не дивно, що співець свободи Олександр Пушкін славив криваве мілітарне підкорення Кавказу і придушення повстання поляків за незалежність у 1830 р. У 1863-му, після ще одного «приборкання» Польщі (тепер уже військами Муравйова) в Росії, кажучи словами О.Герцена, почалася епідемія «патріотичного сифілісу», яка майже поголовно охопила «всемирно отзывчивую» російську інтелігенцію. Той же Федір Михайлович Достоевський інколи висловлювався так, як після нього висловлюватиметься Володимир Вольфович Жириновський. Так що у В.Гроссмана були підстави для скепсису, коли йшлося про начебто містично-загадкову російську душу.

Ніякої загадки немає, написав він у повісті «Все тече»; «русская душа – тысячелетняя раба», її особливості породжені несвободою. Це ключова формула Гроссмана: російський комунізм продовжив традицію російського державного деспотизму. І в цьому розумінні Ленін виявився вірним спадкоємцем справи Івана Грозного й Петра І. Але цією констатацією думка Гроссмана не вичерпується. Він формулює парадоксальний закон «зависимости русского развития от роста рабства». Рабство, кріпосне право, за Гроссманом, так міцно в'їлися в «русскую душу», що «розвиток несвободи» став умовою державного розвитку. За критерієм свободи-несвободи Росія різко протиставлена Заходу, оскільки «развитие Запада», пише Гроссман, «оплодотворялось ростом свободы».

Тут, що правда, можна й сперечатися, нагадавши, що ідея насилля як «повивальної бабки історії» народилася саме на Заході: 1848 року Маркс і Енгельс у «Комуністичному маніфесті» проголосили, що велике ошасливлення людства, вивільнення його від влади капіталу має статися завдяки «диктатурі пролетаріату», яка знищить ненависну приватну власність. Саме цей принцип і було реалізовано більшовиками в 1917 році. У «Комуністичному маніфесті» прихід пролетаріату до влади описано досить докладно: сценарій передбачав «більш чи менш прикрити громадянську війну», яка має перерости у «відкрити революцію». Так що ідея свободи, яку В.Гроссман називає «заносною», передбачала насилля, потребувала насилля, диктатури, жертвою якої у повісті «Все тече» і став Іван Григорович. Очевидно, генеза російського комунізму розкрилася б повніше, якби анатомія

«русской души» доповнилася аналізом доктринальних причин того експерименту, який вразив своїм розмахом і наслідками все XX століття.

Для В.Гроссмана не було питання щодо взаємин сталінізму і ленінізму. Сталін довершив те, що почав Ленін, піднявши над Росією «ленінське знамено». Більше того, націонал-соціалізм у В.Гроссмана також трактується як «сіамський близнюк» російського комунізму. Спільне полягало в тому, що в обох випадках свободу принесено в жертву силі; «синтез несвободи з соціалізмом» став основою так званої «народної держави». Іншими словами, йдеться про тоталітарний тип політичної системи, яка не бажала найменшою мірою рахуватися з елементарними правами людини, включно з правом її, людини, на життя.